

ІВАНОВ В. П.,аспірант відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права імені
В. М. Корецького Національної академії
наук України)

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.2>**ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ**

Актуальність дослідження обумовлена тим, що зловживання правом є неоднозначною категорією у різних галузях права і серед дослідників немає єдиної думки щодо трактування сутності цього поняття, визначення принципів, ознак, видових характеристик.

У статті розкрито напрямки історіографії розвитку концепції зловживання правом, які було сформовано у вітчизняній та зарубіжній юридичній науковій думці в кінці ХХ, в перші десятиріччя ХХІ ст., представлені етапом становлення загальнотеоретичних та етапом галузевих розвідок.

Встановлено, що розвиток вказаних напрямків наукових досліджень триває з огляду на процеси оформлення доктрини зловживання правом у правових системах різних країн.

Зазначено, що формування теоретичної бази оформлення загальної доктрини зловживання правом було визначено саме в період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Показано, що цей проміжок часу характеризувався: вивченням первісних засад становлення даної категорії в давньогрецькому, римському праві, правових системах різних країн; трансформаціями та адаптацією ключових аспектів доктрини зловживання правом, сформованих на рівні французької правової системи до правових систем інших держав; розвитком категоріальної бази щодо сутності поняття зловживання правом, оцінкою його ознак, видів, їх характеристик, висвітленням принципів.

Виявлено, що в період з початку ХХІ ст. до теперішнього часу принцип зловживання правом в багатьох правових системах тільки знаходить своє закріплення. В розрізі цього продовжує формуватись теоретична база, висвітлюються прикладні аспекти та галузеві особливості інтеграції принципу зловживання правом. Показано, що оформлення категорії зловживання правом знайшло більш вузьке, конкретизоване нормативно-правове оформлення у правовій системі Континентальної Європи, тоді як у США вона розглядається без вузької категоризації деліктів. В Україні на сьогоднішній день юридична наука демонструє достатньо вагомі результати дослідження зазначеної проблематики, при цьому більшість напрацювань стосуються не еволюційних та теоретичних, а прикладних аспектів.

Ключові слова: зловживання правом, доктрина, правова система, шикана, делікт, заподіяння шкоди іншій особі, галузі права, видимість юридичної правильності.

Ivanov V. P. Historiography of the development of concept of the abuse of law

The relevance of the research is driven by the fact that the abuse of law is an ambiguous category in various fields of law, and there is no consensus among researchers regarding the interpretation of the essence of this concept, the definition of principles, features, and characteristic types.

The article explores the historiography of the development of the concept of the abuse of law, which was formed in domestic and foreign legal thought in the late 20th century and the first decade of the 21st century. It is presented as a stage of the formation of general theoretical and branch investigations.

It is established that the development of these research directions continues due to the processes of shaping the doctrine of the abuse of law in the legal systems of different countries.

It is noted that the formation of the theoretical basis for the elaboration of the general doctrine of the abuse of law was determined precisely in the period from the late 20th to the early 21st century. It is shown that this period was characterized by the study of the initial principles of the formation of this category in ancient Greek and Roman law, legal systems of different countries, transformations, and adaptation of key aspects of the doctrine of the abuse of law formed at the level of the French legal system to the legal systems of other states, the development of the categorical basis for the essence of the concept of the abuse of law, the assessment of its features, types, and characteristics, as well as the elucidation of principles.

It is revealed that from the beginning of the 21st century to the present, the principle of the abuse of law has only found its consolidation in many legal systems. In this regard, the theoretical basis continues to evolve, and practical aspects and industry-specific features of integrating the principle of the abuse of law are highlighted. It is shown that the establishment of the category of the abuse of law found a narrower, more specific normative-legal framework in the Continental European legal system, while in the United States, it is considered without a narrow categorization of torts. In Ukraine, as of today, legal science demonstrates significant results in researching the mentioned issue, with most of the work focusing on practical rather than evolutionary and theoretical aspects.

Key words: *abuse of law, doctrine, legal system, chicanery, tort, harming another person, branches of law, appearance of legal correctness.*

Вступ. Зловживання правом є складною категорією, якою оперують різні галузі права, адже серед науковців ніколи не існувало єдиної думки щодо трактування сутності цього поняття та потреби його концептуального дослідження. Втім варто відмітити, що починаючи з середини ХХ ст. у вітчизняній та зарубіжній правовій науці вказаному феномену приділяється все більше уваги. Йдеться про наукові дослідження, присвячені достатньо різноманітним аспектам, зокрема, зловживанню правом в площині різних галузей права, а саме, в: цивільному праві (аналіз особливостей та проявів такого виду зловживань правом як шикана, націленого на заподіяння шкоди іншій особі); у податковому праві, виборчому праві, процесуальному праві тощо. Зазначимо, що автори в більшості випадків у якості вихідного пункту розуміння зловживання правом пропонують дуже вузькі (не універсальні) визначення даного поняття, спираючись при цьому на досить специфічні концепції та теорії. Справа доходить до того, що одні дослідники деякі явища (правові акти або дії) зараховують до зловживання правом, а інші дослідники ці явища такими не вважають. Концепції, що висувуються на сьогодні, присвячені зловживанню правом в межах тієї або іншої галузей права, часто помітно відрізняються і навіть суперечать одна одній.

Існування широкого масиву наукових досліджень дискусійного характеру дозволяє констатувати, що їх систематизація за напрямками та хронологією дозволить сформулювати певні теоретичні засади для подальшої концептуалізації.

Питання розвитку наукових досліджень у сфері зловживання правом досліджувалось в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, А. Бієрч здійснив аналіз виникнення вказаного феномену, оцінку його використання в рамках приватного права. Ж.-Л. Бержель визначив засади розвитку вказаної категорії у французькій правовій системі.

Дж. М. Перілло проаналізував еволюцію розвитку поняття зловживання правом, його виникнення в різних галузях права, аналіз доктринального оформлення у Франції, США, Великій Британії. М. Баєрс сформулював теоретичні основи зловживання правом, прослідкував еволюцію його доктринального оформлення та використання в цивільному законодавстві країн світу. Д. Андерсон дослідив питання категоризації та еволюційні аспекти визначення зловживання правом у правових доктринах різних країн. В. Конфортіні визначила теорії становлення категорії зловживання правом. М. Вархов, Л. Кора надали оцінку використанню зловживання правом у кримінальному процесі. А. ді Робілант здійснила порівняльний аналіз доктрини зловживання правом у правовій системі США і країнах Континентальної Європи. О. Мілетич та Н. Буроменська сформулювали загальнотеоретичні та прикладні аспекти виникнення категорії зловживання правом. В. Поліщук, О. Шагака, Д. Сахно, С. Серьогін, В. Нікітіна та І. Олендер дослідили використання принципу зловживання правом в окремих галузях права.

Постановка завдання. Метою дослідження є систематизація основних етапів проблеми зловживання правом.

Методи дослідження. Досягнення мети пов'язане із використанням певного методологічного інструментарію. А саме, із застосуванням історико-правового методу з'ясовано генезу досліджуваного феномену в межах різних галузей права в межах хронологічної послідовності. Системний підхід дозволив встановити характеристики та склад напрямків наукових досліджень зловживань правом у юридичній науці. За допомогою порівняльного аналізу співставлено позиції науковців щодо особливостей розвитку теорії зловживання правом на загальнонауковому рівні, в розрізі тих або інших галузей права.

Результати дослідження. Історичні засади виникнення категорії зловживання правом пов'язані із давньогрецьким та римським правом.

Таке поняття, як «зловживання правом» чи «зловживання» використовувалось ще в римській правовій системі. Зокрема термін «*Jus utendi et abutendi*» (право вживання та зловживання) вживали для позначення повного, безмежного, абсолютного права власності, «*Jus obutendi*» означало право зловживання власністю, тобто право повного володіння нею. Принципами римського права стали вихідні позиції про справедливий і розумний світоустрій, в якому немає таких явищ, як зловживання правом, і переважає позитивне ставлення до людської особистості, віра в її позитивні якості, її розум і справедливість. Але при цьому також допускалися такі дії, які можна назвати зловживання правом, хоча вони вважалися відхиленнями від прийнятого правового порядку.

Під час формування правових систем світу та їх поділу на романо-германську (континентальну), загальну (прецедентну), поняття *aemulatio vicini* – «зловживання правом» у цивільному праві стало частиною континентальної системи права, але було відкинута англійським, а потім і американським правом. Незалежно від того, який сенс вкладали в словосполучення «зловживання правом» у різні епохи, ця ідея сформувалася у галузі цивільного права у вигляді принципу шикани, який останнім часом поширився із суто цивільної на інші сфери правового впливу.

Доктринальне оформлення поняття зловживання правом стало можливим завдяки розвитку французької правової системи, зокрема, діяльності судових органів Франції. Французька правова доктрина підходить до проблеми зловживання правом з позиції відповідності дій уповноваженого суб'єкта духу та букві закону. Дослідник становлення французької правової системи Ж.-Л. Бержель зазначає, що є випадки, коли особи, надаючи своїм діям повну видимість юридичної правильності, насправді використовують свої права з метою, протилежною тим, які мають позитивне право [10]. Тобто вони дотримуються букви права, але порушують його дух. Тому саме дух права, за твердженням автора, має бути в центрі уваги, оскільки дух – синонім природної спрямованості чи кінцевої мети, на яких ґрунтується будь-яка юридична система: право не може захищати випадки, що його порушують; закони не можуть лише однією своєю літерою легітимувати чи виправдовувати випадки ігнорування їхнього духу, їхнього сенсу існування. Ж.-Л. Бержель відмічає, що ті форми

поведінки, які мають каратися в ім'я духу права або просто права, незважаючи на те, що не порушують засад об'єктивного права, пов'язані, головним чином, з поняттям зловживання правом [10].

Період кінця XX ст., початку XXI ст. характеризується виникненням загальнотеоретичних напрямків дослідження феномену зловживання правом, які в подальшому виступили у якості основи для аналізу даного явища в рамках тих або інших галузей права.

Важливе місце в контексті теоретичних розвідок щодо розвитку доктрини зловживання правом належить Дж. М. Перілло. Серед основних здобутків науковця можна виокремити: формулювання загальних засад виникнення теорії зловживання права; з'ясування особливостей застосування вказаної категорії в правовій системі Великої Британії, Франції, США; охарактеризовано прояви зловживання правом у трудовому праві, контрактному праві тощо. Найбільш актуальними, на наш погляд, є результати правового пошуку автора, якими встановлено, що доктрина зловживання правом існує в американському законодавстві і визначається такими категоріями, як незручність, примус, сумлінність, економічне марнотратство, публічна політика, зловживання авторськими та патентними правами, відсутність комерційної мети в податковому законодавстві, вимагання тощо [16, с. 40]. Відповідно до позицій Дж. М. Перілло, відсутність відкритого визнання доктрини «зловживання правом» створює несправедливість у випадках, які підпадають під одну з цих доктрин. Можна припустити, що автор мав на увазі правові системи з меншим досвідом становлення доктрини «зловживання правом» порівняно із американською, англійською, французькою або голландською.

Можна відмітити вагомий внесок у розвиток юридичної природи категорії зловживання правом, визначення засад її еволюції галузевому аспекті, здійснений М. Баєрсом [12]. Варто відмітити поділ автором національних цивільних законодавств на ті, в межах яких принцип зловживання правом розглядається в широкому сенсі (цивільне законодавство Швейцарії, яким передбачено, що вказана поведінка не охороняється законом; Цивільний кодекс Франції закріплює відповідальність за винуватцем щодо вчинення будь-якої шкоди, що націлена на обмеження зловживання правами або повноваженнями щодо захисту права власності; Постановою Верховного суду Японії встановлено широке розуміння меж розумності, якими передбачено, що реалізація прав і інтересів громадян може бути забезпечена лише в рамках допустимих меж) і вузькому сенсі (цивільне законодавство Німеччини, Італії, Австрії, інших країн). Також автор відмічає, що є країни, правові системи яких орієнтовані на інтеграцію двох вищевказаних підходів, це, зокрема, Нідерланди, Іспанія [12, с. 394-395].

Потрібно також виокремити дослідження, пов'язані із аналізом еволюції теорії зловживання правом, її використанням в правових системах окремих країн, представлені в роботі Д. Андерсона [9]. Автор здійснює певний внесок у розвиток категоріального апарату в даній сфері формулюючи характеристику доктрини зловживання правом, яка, за його твердженням, базується на уявленні про те, що особа має права, але може користуватися ними у такий зловживаючий спосіб, що втрачає можливість покладатися на звернення до них. Дослідник визначає етапи еволюції і становлення доктрини зловживання правом, зокрема, встановлено: початковий етап розвитку, пов'язаний із інтеграцією в межах приватного права (зокрема у Франції), де парадигма справ стосувалась нерозумного використання власності з подальшим заподіянням шкоди іншій особі; етапи адаптації вказаної категорії на рівні правових систем Континентальної Європи, країн Боліваріанського альянсу (АЛБА). Особливий інтерес представляє аналіз законодавства Континентальної Європи щодо визначення категорії зловживання правом. А саме, за твердженням Д. Андерсона [9]:

- згідно з рішенням Касаційного суду Франції, зловживання правом може виникати у випадках існування наміру завдати шкоди (*intention de nuire*), шахрайської провини (*faute dolosive*), недобросовісності (*mauvaise foi*), і може бути аргументованим у деяких випадках, які характеризуються суб'єктивністю та нерозумністю поведінки;

- відповідно до цивільного законодавства Італії намір завдати шкоди іншим визначається у якості категорії зловживання правом;

- у Німеччині, Бельгії, Люксембурзі, Нідерландах, Греції, Іспанії та Португалії визначення зловживання правами базується виключно на об'єктивних елементах.

Особливе місце в розвитку загальнотеоретичних аспектів виникнення доктрини зловживання правом належить роботі В. Конфортіні [13]. Зокрема, в межах дисертаційного дослідження авторка представила критичний аналіз теорій розвитку вказаної категорії, серед яких виділено: групу теорій, яка передбачає історико-соціологічну перспективу зловживання правом; телеологічні теорії, засновані на догматичній конструкції зловживання правом як відхилення процесу реалізації прав від їх мети, здійснення з огляду на суб'єктивні складові; теорія нетипових деліктів, пов'язана із впливом екзогенних критеріїв; аналітичні теорії. Заслуговує на увагу підхід дослідниці до становлення оформлення правових доктрин зловживання правом різних країн з огляду на історико-ідеологічні аспекти державотворення.

На початку ХХ ст. виникають різні напрямки наукових досліджень, пов'язаних із використанням категорії зловживання правом в різних галузях права.

Зокрема, необхідно звернути увагу на зміст роботи М. Вархова [17], пов'язаної із використанням даного феномену в кримінальному процесі Польщі, Німеччини, Італії. Дослідник також визначає трактування сутності поняття «зловживання правом» з позицій суб'єктно-цільового підходу, вказуючи, що зловживання правом визначатиметься як така дія, яка використовується не для задоволення бажаних законом інтересів, а для досягнення мети, яка не заслуговує схвалення [17, с. 48]. За твердженням автора [17, с. 54], польський кримінально-процесуальний кодекс, як німецький та італійський, не містить положень, пов'язаних зі встановленням форми заборони зловживання законом. Отже, М. Вархов доводить, що вказане питання хоча і розглядається на рівні роз'яснень та постанов вищих судових органів зазначених країн, втім в положеннях кримінального процесуального законодавства немає норм, які б напряму вказували на існування сформованих принципів неприпустимості зловживання правом.

Потрібно виділити інше дослідження питань розвитку доктрини зловживання правом в сфері кримінального процесу, здійснене Л. Кора [14]. Автор аналізує питання зловживання правом у кримінальному процесі з позиції реалізації процесуальних функцій розгляду справи, обвинувачення та захисту. Важливим внеском дослідника у теоретичне забезпечення вказаної проблематики є визначення градації ступеня зловживання процесуальними правами та їх впливу на правильність рішення щодо кримінальної відповідальності обвинуваченого, оцінка можливості рецепції поняття зловживання правом в кримінальному процесі в Польщі. За допомогою методу догматико-правового аналізу Л. Кора визначено фактори ризику, які посилюють здатність до зловживання законом у кримінальному судочинстві в різних ситуаціях і процесуальних прийомах та на різних етапах його перебігу. У роботі зроблено спробу відповісти на питання, чи є зловживання процесуальними правами підставою для визнання конкретної діяльності неприйнятною. Особливої уваги заслуговують результати дослідження Л. Кора, в рамках яких виділено та охарактеризовано форми зловживання правом на суд, які виникають в розрізі кримінального провадження в Польщі, а саме [14, с. 125]:

- системно-організаційна форма, яка є наслідком неналежного оформлення судової процедури, системності позиції органів, які розглядають кримінальні справи, доступу до суду, що стосується знищення гарантії того, що справа буде розглянута компетентним судом, який є незалежним (персональний елемент, що стосується судді), а також інституційно незалежним від законодавчої та виконавчої влади;

- форма суворо процесуального зловживання правом на суд, що розуміється як недостовірний розгляд справи (з точки зору процесуальної та матеріальної справедливості та відкритості) впродовж розумного строку, зловживання процесуальними гарантіями, що є основою ретельно сформованого кримінального провадження, включаючи здійснення права отримати обов'язкове рішення за даною кримінальною справою.

Необхідно відзначити результати наукових розвідок щодо порівняння розвитку доктрини зловживання правом у правовій системі США і країнах Континентальної Європи, представлені в роботі А. ді Робілант [15]. Спираючись на засади функціоналістського порівняльного

права, авторка визначає функціональні еквіваленти доктрини зловживання правом в різноманітності правил зловмисності та тестів на обґрунтованість, застосованих американськими судами наприкінці дев'ятнадцятого, в двадцятому столітті в таких різноманітних галузях, як водне право, контрактне право, трудове право. Дослідниця сформулювала та охарактеризувала причини, чому в США, на відміну від континентальних систем, немає норм, які обмежують зловмисне або нерозумне використання прав людини, не виокремлені, а об'єднані в єдину категорію «зловживання правом». А. ді Робілант вказує, що вказані правила щодо обмеження зловживання правом залишаються в основному неінтегрованими більше сторіччя. Відповідно до висновків дослідниці, такий підхід є дискусійним, втім позиції правових систем Континентальної Європи більш прийнятні з точки зору досягнення цілей закону. Також авторка вказує, що у США суди доволі рідко та із застереженням застосовують правила про злий умисел для досягнення прогресивних результатів розподілу, і навіть коли це здійснюється, судові рішення незмінно викладаються із застосуванням індивідуалістичного стилю приватного права.

В українській юридичній науці сформувались певні підходи щодо зловживання правом як в загальнотеоретичній, так і в галузевій площині.

Серед на загальнотеоретичних напрацювань слід визначити роботу О. Мілетич [2], в розрізі якої сформульовано категоріальний апарат щодо категорії зловживання правом, подано категоризацію його видів, оцінено оформлення доктрини даної поведінки в межах вітчизняного та міжнародного досвіду. Потрібно відзначити надані перелік та характеристики соціальних чинників формування категорії зловживання правом, серед яких зокрема, ті, які пов'язані зі ступенем суспільного розвитку, способами дії, рівнем та характером появи, сферою дії.

В даному аспекті можна відмітити результати дисертаційного дослідження Н. Буроменської [1], пов'язані з комплексним аналізом норм українського законодавства щодо врахування доктрини зловживання правом та обґрунтуванням пропозицій оптимізації нормативно-правових актів, які б забезпечували захист та недопущення вказаної протиправної поведінки. На особливу увагу в даній роботі заслуговує виокремлений авторкою перелік ознак зловживання правом, передбачених конституційними нормами.

Інтеграція принципу зловживання правом у сфері адміністративного судочинства досліджена в роботі В. Поліщука [5]. Суттєву роль у становленні теоретичного забезпечення в даній сфері відіграє сформульований автором механізм недопущення і протидії зловживання правом в сфері адміністративного судочинства.

В результаті дисертаційного дослідження О. Шагаки [8] було охарактеризовано цивільні правовідносини стосовно відшкодувань збитків, які завдані внаслідок зловживання правом в процесі укладення договорів в мережі Інтернет. Авторкою визначено основні форми зловживання правами в зазначеній сфері, сформульовано потребу адаптації норм законодавства ЄС щодо забезпечення захисту прав при укладанні договорів в мережі Інтернет до положень вітчизняного законодавства.

Питання зловживання правом у сфері цивільних правовідносин в Україні також розкрито в роботі С. Сербогіна [7]. В зазначеному дослідженні велика увага присвячена оцінці засад регулювання питань недопущення зловживання правом в корпоративних відносинах у правових системах Континентальної Європи.

Є окремі дослідження, присвячені аналізу інтеграції принципу зловживання правом у податковому законодавстві, зокрема, можна відмітити роботи Д. Сахно [6], В. Нікітіна [3], І. Олендер [4] тощо.

Висновки. Основні напрями розвитку концепції зловживання правом, які було сформовано у вітчизняній та зарубіжній юридичній науковій думці в кінці ХХ – в перші десятиріччя ХХІ ст., представлені етапом становлення загальнотеоретичних та галузевих розвідок.

Саме в цей час було визначено первісні засади становлення даної категорії в давньогрецькому, римському праві, правових системах різних країн; прослідковано трансформацію та адаптацію ключових аспектів доктрини зловживання правом, сформованих на рівні французької правової системи до правових систем інших держав; розкрито категоріальну

базу щодо сутності поняття зловживання правом, з'ясовано його ознаки, види, їх характеристики, висвітлено принципи.

Принцип зловживання правом у багатьох правових системах тільки знаходить своє закріплення. Наразі продовжує формуватися теоретична база, висвітлюються прикладні аспекти та галузеві особливості інтеграції принципу зловживання правом. Показано, що оформлення категорії зловживання правом знайшло більш вузьке, конкретизоване нормативно-правове оформлення у правовій системі Континентальної Європи, тоді як у США вона розглядається без вузької категоризації деліктів. В Україні на сьогоднішній день юридична наука демонструє достатньо вагомі результати дослідження зазначеної проблематики, при цьому більшість напрацювань стосуються не еволюційних та теоретичних, а прикладних аспектів.

Список використаних джерел:

1. Буроменська Н.Л. Поняття і правова природа заборони зловживання правом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2021. 247 с.
2. Мілетич О.О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 18 с.
3. Нікітін В.В. До проблеми зловживання правом у сфері оподаткування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1(26). Т. 4. С. 114-119.
4. Олендер І.Я. Концептуальні підстави неприпустимості зловживання правом у податкових відносинах. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2020. Т. 31(70). № 3. С. 133-137.
5. Поліщук В.Ю. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 206 с.
6. Сахно Д. С. Зловживання правом у податкових правовідносинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. 233 с.
7. Серьогін С.Ю. Зловживання правом у сфері корпоративних відносин (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 20 с.
8. Шагака О.В. Відшкодування збитків, завданих у результаті зловживання правами при укладенні договорів в Інтернеті: дис. ... докт. філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 180 с.
9. Anderson D. Abuse of Rights. Alba Conference – Cambridge. 2006. URL: <https://adminlaw.org.uk/wp-content/uploads/David-Anderson-QC-July-20061.pdf>
10. Bergel J.-L. *Théorie Générale du droit*. Courbevoie: Dalloz, 2012. 400 p.
11. Bierć A. *Zarys prawa prywatnego Część ogólna*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2018. 912 s.
12. Byers M. Abuse of Rights: an Old Principle, a New Age. *McGill Law Journal*. 2002. Vol. 47. No. 2. P. 389-431.
13. Confortini V. Abuso del diritto e liceità dello scopo: Tesi di dottorato: XXVII. Roma: Università Degli Studi "ROMA TRE", 2014-2015. 131 p.
14. Cora Ł. Gradacja nadużycia prawa w procesie karnym (zarys teoretyczny). *Studia Prawnicze*. 2019. No. 1 (217). S. 113–138.
15. di Robilant A. Abuse of Rights: The Continental Drug and the Common Law. *Hastings Law Journal*. 2010. Vol. 61. Iss. 3. P. 687-748.
16. Perillo J.M. Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal*. 1995. Vol. 27. P. 37-97.
17. Warchoń M. Pojęcie „nadużycia prawa” w procesie karnym. *Prokuratura i Prawo*. 2007. № 11. S.48-67.

